

שבע שכיבשו ושבע שחילקו

א. פתיחה

רוב המצוות התלויות בארץ הוצגו בתורה בצירוף הפתיחה "כי תבואו אל הארץ" או מקבילותיו. ממילא, הציפייה הפשוטה היא שמצוות אלו יחולו ברגע שבו עזבו בני ישראל את מדבר סיני ונכנסו לארץ ישראל. אך בדברי חז"ל אנו מוצאים תקופת ביניים שנמשכה ארבע עשרה שנה, המכונה "שבע שכיבשו ושבע שחילקו" (או במקורות אחרים: "ירושה וישיבה"). בתקופה זו חלק מן המצוות התלויות בארץ (כגון: תרומות ומעשרות, שמיטין ויובלות) עדיין לא חלו, חלק מן המצוות כבר חלו (כגון: חלה, ערלה) וחלק נוסף נתון בספקות ומחלוקות (כגון: כלאים, נטע רבעי).

על אף שתקופה זו הייתה קצרה, והיא כבר נמצאת הרחק מאחורינו, יש בדין בה כדי לברר כמה משאלות היסוד הנוגעות למצוות התלויות בארץ: אופייה ומקורה של קדושת ארץ ישראל, הקשר בין המצוות השונות לקדושת הארץ ועוד. במאמר זה ננסה להגדיר באופן מדויק את סופה של תקופה זו ולהעלות הבנות שונות ביחס למשמעותה. לאחר מכן ננסה ליישם הבנות אלו ולפתח אותן מתוך עיסוק בדין תרומה וחלה.

ב. על איזו תקופה מדובר?

הרקע ההיסטורי

הברייתא במסכת זבחים סוקרת בקצרה את ההיסטוריה של נדודי אהל מועד, מיציאת מצרים ועד בניין המקדש (ק"ה, ב):

תנו רבנן: ימי אהל מועד שבמדבר - ארבעים שנה חסר אחת, ימי אהל מועד שבגלגל - ארבע עשרה, ז' שכבשו וז' שחלקו, ימי אהל מועד שבנוב וגבעון - חמשים ושבע, נשתיירו לשילה ג' מאות ושבעים חסר אחת.

הגלגל הוא מקום החנייה הראשון של בני ישראל, שאליו הגיעו מיד אחרי שעלו מן הירדן (יהושע ד', יט). בגלגל הקימו את המזבח (שם, כ), מלו ועשו את הפסח (שם ה', ט-י). מקום זה שימש כבסיס המוצא של עם ישראל לאורך שנות הכיבוש (שם י', ז-טו), ולשם עלו בני יהודה לדון בחלוקת הארץ (שם יד', ו). משך הזמן שבו שהה המשכן

בגלגל לא מפורש במקרא, והגמרא מנסה לברר כיצד הגיעה הברייתא למספר של ארבע עשרה שנה (שם):

שבגלגל ארבע עשרה, שבע שכבשו ושבע שחלקו. מנלן? דקאמר כלב: בן ארבעים שנה אנכי בשלוח משה עבד ה' אותי מקדש ברנע לרגל את הארץ ואשיב אותו דבר כאשר עם לבבי, וכתבי: ועתה הנה אנכי היום בן חמש ושמונים שנה, כי עבריה לירדן בר כמה הוי? בר שבעין ותמני, וקאמר: בן חמש ושמונים שנה, הרי שבע שכבשו.

ושבע שחלקו מנלן? איבעית אימא: מדשבע שכבשו, שבע נמי שחלקו; ואיבעית אימא: מדלא משכחת לה בארבע עשרה שנה אחר אשר הוכתה העיר.¹

על פי הגמרא, "שבע שכבשו" מציינות את השלב הראשון של כיבושי יהושע, שנגמר עם החרמת הענקים בסוף פרק י"א ומסוכם ברשימת המלכים הכבושים שבפרק י"ב. שלב ה"חלוקה" הוא השלב שעליו מצווה יהושע בתחילת פרק י"ג (א-²:ז)

ויהושע זקן בא בימים ויאמר ה' אליו אתה זקנתה באת בימים והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה... אנכי אורישים מפני בני ישראל רק הפלה לישראל בנחלה כאשר צויתך. ועתה חלק את הארץ הזאת בנחלה לתשעת השבטים וחצי השבט המנשה.

שלב זה נפתח למעשה בפרק י"ד, אז ניגשים בני יהודה אל יהושע בגלגל ודנים על חלקו של כלב בן יפנה, ונמשך בפרקים ט"ו-י"ז בחלוקת הנחלות של בני יהודה ובני יוסף וכיבוש חלקים אלו על ידיהם. על פי הגמרא, תקופה זו מסתיימת עם המעבר של המשכן לשילה, ובכך היא רומזת לתחילת פרק י"ח (פס' א):

ויקהלו כל עדת בני ישראל שלה וישכינו שם את אהל מועד והארץ נכבשה לפניהם.

אלא שמיד לאחר מכן נאמר (שם, ב-ג):

1. ראה זו מופיעה גם בברייתא במסכת ערכין (יב, ב): "דתניא: שבעה עשר יובלות מנו ישראל משנכנסו לארץ ועד שיצאו, ואי אתה יכול לומר משעה שנכנסו מנו, שאם אתה אומר כן נמצא בית חרב בתחילת יובל, ואי אתה מוצא בארבע עשרה שנה אחר אשר הוכתה העיר, אלא צא מהם שבע שכבשו ושבע שחילקו ואתה מוצא בארבע עשרה שנה אחר אשר הוכתה העיר."

2. אמנם כבר בסוף פרק יא נאמר (פס' כג): "ויקה יהושע את כל הארץ ככל אשר דבר ה' אל משה ויתנה יהושע לנחלה לישראל כמחלקתם לשבטיהם", ועיין במפרשים שם.

ויותרו בבני ישראל אשר לא חלקו את נחלתם שבעה שבטים. ויאמר יהושע אל בני ישראל עד אנה אתם מתרפים לבוא לרשת את הארץ אשר נתן לכם ה' אלהי אבותיכם.

ואז מגיע אקט חדש של חלוקה שתיאורו מתחיל במעשה גורל (שם, ט-י):

ויכלו האנשים ויעברו בארץ ויכתבוה לערים לשבעה חלקים על ספר ויבאו אל יהושע אל המחנה שלה. וישלך להם יהושע גורל בשלה לפני ה' ויחלק שם יהושע את הארץ לבני ישראל כמחלקתם.

ומסתיים לאחר פירוט הנחלה שעלתה לכל שבט ושבט, בסוף פרק י"ט (מט-נא):

ויכלו לנחל את הארץ לגבולתיה... אלה הנחלת אשר נחלו אלעזר הכהן ויהושע בן נון וראשי האבות למטות בני ישראל בגורל בשלה לפני ה' פתח אהל מועד ויכלו מחלק את הארץ.

לסיכום, שילוב דברי הפסוקים עם סוגיית הגמרא מלמד כי מהלך העניינים של הכיבוש והחלוקה הוא כדלקמן:
שבע שנות כיבוש.

סוף שנה 7 – חלוקה בגורל בגלגל לבני יהודה ויוסף.

התנחלות בני יוסף ויהודה במקומם.

סוף שנה 14 – הקמת המשכן בשילה, חלוקת נחלות שאר השבטים בגורל בשילה.

התנחלות שאר השבטים באדמותיהם.

הגדרת שנות הכיבוש והחלוקה

בגמרא הנ"ל נאמר שהמשכן היה בגלגל ב"שבע שכיבשו ושבע שחילקו". מאידך, לעיל ראינו שהגורל על נחלות רוב השבטים התבצע במשכן שילה, והתנחלותם בפועל באדמתם נמשכה זמן רב לאחר הקמת המשכן. למעשה, קושי זה עולה כבר מתוך דברי הגמרא (שם ק"ט, ב) שהציעה ששילה כונתה בשם 'מנוחה' ו'נחלה': "מנוחה - דנחו מכיבוש, ונחלה דפלגו התם נחלות, דכתיב: 'ויחלק להם יהושע ויפל להם גורל בשילה על פי ה'". כלומר, הגמרא עצמה מודעת לכך שעיקר חילוק הנחלות היה בשילה, ורק הכיבוש היה קודם לכן!

לאור דברים אלו נראה שהמושג "שבע שכיבשו ושבע שחילקו" נועד להצביע על נקודת מפנה מסוימת שאירעה לאחר ארבע-עשרה שנה, ואפשר להצביע על שלוש אפשרויות בזיהוי נקודה זו, לפי סדר כרונולוגי:

האחת, סיום התנחלות בני יהודה ויוסף. נחלות בני יהודה ויוסף הן הנחלות הגדולות והמרכזיות, וסיום ההתנחלות בהן מציין את התבססות היישוב היהודי בארץ.

השנייה, הקמת משכן שילה. הקמת משכן של קבע, בניגוד לאהל מועד שבגלגל, מהווה נקודת ציון הן בהתבססות היישוב והן במעמדה הרוחני של ההתיישבות. והשלישית, סיום חלוקת הנחלות בגורל. אמנם מעשה הגורל איננו מהווה שינוי מציאותי משמעותי, אך הוא יוצר זיקה חדה וברורה יותר בין כל שבט לחלקו בארץ. למעשה נחלקו הראשונים והאחרונים בשאלה זו. השאלה עוד תופיע ותתברר להלן, אך נציין כאן רק שהגר"א (יהושע י"ח, א) ובעל ההפלאה (פנים יפות דברים כ"ו, א) נקטו כאפשרות א', מדברי רש"י (ב"מ פט, א ד"ה נתחייבו) עולה כאפשרות ב', ואילו הגר"ש ישראלי (ארץ חמדה שער ב ס' ג) והגר"א נבנצאל (מציון מכלל יופי, במדבר לד, ג) הבינו כאפשרות ג'.³

ג. אופן חלות החיוב

האם צריך כיבוש בפועל?

כפי שראינו לעיל, יש לדון האם תקופת הכיבוש והחלוקה מציינת את ההתיישבות בארץ, את חלוקתה או את הקמת המשכן. השלכה אפשרית של שאלה זו היא: האם חלות הכיבוש והחלוקה חלה גם על שטחים שלא נכבשו בפועל? אם המוקד הוא בישיבה, מסתבר לומר שהחלות חלה רק במקומות שהתיישבו בהם. ולעומת זאת אם המוקד הוא בגורל או במשכן אפשר שהיא חלה גם על חלקים אחרים, דהיינו על המובלעות שבתוך נחלות השבטים שלא נכבשו על ידיהם בפועל.⁴ אפשר ללמוד על שאלתנו מן הדיון בעניין מעמדה של בית שאן. בגמרא במסכת חולין נאמר (ז, א):

מתקיף לה יהודה בריה דר' שמעון בן פזי: ומי איכא למאן דאמר דבית שאן לאו מארץ ישראל היא? והכתיב: 'ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה ואת תענך ואת בנותיה!'

הגמרא מוכיחה שבית שאן היא חלק מארץ ישראל, וחייבת בתרומות המעשרות, מכך שהיא מנויה בין הערים שלא הוריש מנשה. אך הקושי שבדברי הגמרא עולה מאליה: אם מנשה לא הוריש את בית שאן, כיצד תחול עליה קדושה?

3. מכל האפשרויות, אפשרות זו היא הקשה ביותר על דברי הגמרא שאהל מועד היה בגלגל בשנות הכיבוש והחלוקה, שהרי החלוקה לשבטים הייתה בשילה. הרב נבנצאל (שם) ביאר שכאשר אהל מועד היה בשילה לפני החלוקה, עדיין היה לו דין של אהל מועד ולא דין של משכן שילה, ורק סיום החלוקה נתן לו דין של משכן. אמנם לכאורה פירוש זה נראה קשה כי דווקא ההקשר של הגמרא בדף קיט, ב הוא אופיו של משכן שילה ולא תיאור טכני של מיקום אהל מועד.

4. ולא על "הארץ הנשארת" שכלל לא התחלקה בגורל.

רבינו גרשום הוסיף על דברי הגמרא (שם):

כלומר לכדה ולא הוריש יושבי העיר אבל היו להם למס עובד.

וכן כתב רש"י (ד"ה הוריש):

אלא הניחום למס עובד ויושבים ביניהם.

דברי הראשונים מבוססים על המשך הפסוקים בספר שופטים (א', כז-כח), אך יש לשאול: מדוע ראשונים אלו ראו צורך לספר לנו שבית שאן נלכדה והושמה למס? כיצד זה רלבנטי לנושא של הסוגיה? החזון איש ביאר שרש"י התכוון לענות על הקושיה שהצגנו לעיל (שביעית ד', ה):

ונראה דרש"י ז"ל כיון לפרשו שפי' שהניחם למס עובד וזה מקרי כיבוש.

כלומר, לו בני מנשה לא היו כובשים כלל את בית שאן לא היה בה חיוב תרומות ומעשרות, אך מכיוון שלכדוהו ושמוהו למס נחשב הדבר כאילו כבשוהו. וכן כתב בשו"ת ישועות מלכו מבלי להתייחס לדברי רש"י (יו"ד סז):

ומה שהוכיחו בחולין דף ז' מהא דמנשה לא הוריש את בית שאן דקידשה בקדושת יהושע, ואף על גב דבקרא נאמר לא הוריש מנשה, יש לומר דאסיפא דקרא סמך דכתיב ויהי כי חזק ישראל, וישם את הכנעני למס.

גישה זו עולה גם מסוגיית הירושלמי (דמאי ב', א; וע' שביעית ו', א):

רבי התיר כפר צמח. רבי אימי בעי: ולא ממעלי מסין הן? סבר ר' אימי ממעלי מסין כמי שנתכבשו.

בירושלמי מבואר בפשטות כי לדעת רבי אימי חיוב תרומות ומעשרות תלוי בהעלאת מיסים, ואין צורך בכיבוש גמור מחד אך גם אין לחייב מקומות שלא נכבשו כלל מאידך. כך כתב גם האור שמח (תרומות א', ה) וכן פירש הר"ש סיריליאו (על הירושלמי שם), אך הוסיף שנראה שרבי חולק על רבי אימי ודורש כיבוש גמור.

מאידך, בעל הכפתור ופרח הבין את הסוגיה באופן אחר והסיק ממעמדה של בית שאן מסקנה מרחיקת לכת (פרק יא):

ויש לדעת, שחלקי הארץ שלא כבשום השבט, אינו גרעון בחק הקדושה, שהרי אשר לא הוריש את יושבי עכו... וכן לא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה.⁵

גם מדברי ראשוני ספרד בתחילת מסכת גיטין (ב, א) עולה שהבינו מן הגמרא שאין צורך בירושה בפועל. במשנה (שם) עולה שעכו אינה קדושה בקדושת ארץ ישראל, והראשונים (רמב"ן, רשב"א ר"ן) הקשו על כך:

5. ואמנם אפשר להבין שכוונתו היא רק לקדושה מוגבלת של מעלת א"י, כפי שהזכיר בפרק י' בעניין "עניירות המובלעות בארץ ישראל", אך אין נראה כך מן ההקשר של דבריו כאן.

קשה דהא כתיב אשר לא הוריש את יושבי עכו וכל היכא דכתיב לא הוריש מא"י היא!

מכיוון שעל עכו לא נאמר ששמו אותה למס, מוכח שראשוני ספרד הבינו שגם מקומות שלא נלכדו כלל קדושים בקדושת ארץ ישראל. וכן הוכיח הגר"ש ישראלי (ארץ חמדה שער ב סי' ג) גם מדברי התוס' (גיטין ה, א) שנקטו כדבר פשוט שכל השטחים שמערב לארץ ישראל חייבים עקרונית בתרומות ומעשרות (לדעת רבי יהודה) אף שעברו מאות שנים מתקופת ההתנחלות ועד שדרכה בהם רגל יהודית (וגם אז לא היה זה באופן של כיבוש).

בבת אחת או בהדרגה?

השאלה שבה עסקנו לעיל, שאלת חלות החיוב על שטחים שלא נכבשו בפועל, אמורה להשליך על מועד חלות החיוב: האם הוא חל בבת אחת על הארץ כולה או באופן הדרגתי על כל שטח שנכבש?

התיאור הכרונולוגי של חיוב המצוות המופיע בספרא הוא חד וברור (פרשה א אות ג): הגיע ששה עשר בניסן נתחייבו בעומר, שהו חמשים יום נתחייבו בשתי הלחם, לארבע עשרה שנה נתחייבו במעשרות, התחילו מונים לשמיטה לעשרים ואחת עשו שמיטה, לששים וארבע עשו יובל.

מתיאור זה משמע שהיה רגע אחד שבו חלו מצוות המעשרות והשמיטה באופן גורף. כך מפורש גם בירושלמי המחלק בין כיבוש ראשון לכיבוש שני (שביעית ו, א):

אבותיכם לא נתחייבו אלא לאחר ארבע עשרה שנה שבע שכיבשו ושבע שחילקו אבל אתם כיון שנכנסתם נתחייבתם. אבותיכם לא נתחייבו עד שעה שקנו כולה אבל אתם ראשון ראשון קונה ומתחייב.

מפורש בירושלמי שבכיבוש הראשון חל הקניין בבת אחת כאשר "קנו כולה", בניגוד לכיבוש השני שבו "ראשון ראשון קונה ומתחייב".

כפי שכתבנו לעיל, שאלת אופן חלות החיוב קשורה באופן הדוק לזיהוי המעשה היוצר את החיוב. אי אפשר להבין שהמושג "קנו כולה" מתייחס להתנחלות בפועל בארץ, משום שיש חלקים רבים בארץ שנכבשו בפועל רק שנים רבות אחרי מות יהושע. ממילא יש להוכיח מן הירושלמי שהחלוקה היא הפלת הגורלות במשכן שילה, שהקנתה לכל שבט את חלקו בארץ. וכך כתב הר"ש סיריליאן (שם): "עד שעה שקנו כולה – עד שהכירו כולן חלקם שנפל להם בגורל" וכ"כ הגר"ש ישראלי (ארץ חמדה שער ב סי' ג).

מן הירושלמי עולה שעצם החלוקה יוצרת את החיוב במצוות התלויות בארץ והאחרונים תלו שיטה זו בדברי ספר החינוך (תקז):

והמקומות שחלק יהושע לשבטים אף על פי שלא נכבשו, כלם דינו כדין ארץ ישראל.

מדברי ספר החינוך דייק הגרשז"א (מעדני ארץ תרומות א', ב אות ז) שעצם החלוקה לשבטים מחילה את קדושת ארץ ישראל, אפילו קודם הכיבוש. וכן כתב הדורן אמונה (ביאור ההלכה תרומות א', ב) בדעת הרמב"ם (שם) וכתב שמקורו הוא בדברי הירושלמי הנ"ל, ובטעם הדברים כתב (ביאור ההלכה שמיטה י, ב): "ואף על פי שעדיין לא כבשום כיון שהבטיחם הקדוש ברוך הוא שיכבשום הו"ל כאילו כבר כבשום".⁶ כך אפשר להבין את משמעות דברי ה' ליהושע (י"ג, ו): "אנכי אורישים מפני בני ישראל רק הפלה לישראל בנחלה כאשר צויתך". כלומר, החלוקה היא סוף המעשה האנושי של ההתנחלות, ואילו הכיבוש בפועל הוא באחריות הקב"ה.

אמנם המקדש דוד הבין את דברי הירושלמי באופן אחר (תרומות יב):

והאי עד דקנו כולה הכוונה עד גמר הכיבוש דכל זמן שהיו עוסקין בכיבוש אף מה שכבשו עדיין לא נתחייב, אבל כשגמרו הכיבוש אף שעדיין לא כבשו כל ארץ ישראל נתקדש ונתחייבו.

כלומר, הירושלמי לא בא לחדש שהחלוקה מקדשת שטחים שכלל לא נכבשו. אדרבה, כוונת הירושלמי לומר שאפילו שטחים שנכבשו בתחילת י"ד שנה לא נתקדשו עד שנגמר המהלך המרכזי של הכיבוש. לפי הבנה זו אפשר לשוב לגישה שרואה את המוקד בהתנחלות בפועל בארץ ולא בחלוקה בגורל.⁷

מקור נוסף התומך בגישה זו אפשר למצוא בדברי רש"י המפרש את דברי חז"ל "ונחלה לא יהיה לו בקרב אחיו – זו נחלת חמשה" (דברים י"ח, א):

שמשה ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים בלבד, שכן משה הנחיל, לראובן וגד וחצי שבט מנשה, ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים ולחצי שבט מנשה, ושבעה האחרים נטלו מאליהן אחרי מות יהושע.

6. אמנם הרמב"ם עצמו (שם) כתב: "ומפני זה חלק יהושע ובית דינו כל א"י לשבטים אע"פ שלא נכבשה כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו", ואפשר להבין שהחלוקה לא יוצרת את הקדושה אלא רק מאפשרת את יצירת הקדושה בשעת הכיבוש בפועל.

7. ויש להעיר שגישה זו תתיישב טוב יותר עם הירושלמי בקידושין (א', ח), שם הושמט הביטוי "קנו כולה" ונאמר רק: "אבותיך לא נתחייבו אלא לאחר י"ד שנה שבע שכיבשו ושבע שחילקו אבל אתם ראשון ראשון קונה ומתחייב".

מדברי רש"י עולה כי לאורך כל חיי יהושע לא נגמרה חלוקת הנחלה של שבעת השבטים הנותרים, ומשמע כדברי המקדש דוד שרק הכיבוש בפועל נחשב כ"חלוקה".⁸

ד. משמעות הכיבוש והחלוקה

לאור ההבנות הללו, יש לברר מהי משמעותו של שלב הכיבוש והחלוקה, וממה נובעים הפערים ההלכתיים בין "שבע שכיבשו ושבע שחילקו" לתקופה שלאחר מכן. האתגר המרכזי בהקשר זה הוא הבנת משמעות החלוקה, שהרי עצם הצורך בכיבוש הארץ נראה ברור מסברה.

ירושה ושיבה

במקומות רבים מתייחסים חז"ל לתקופת הכיבוש והחלוקה במילים "ירושה ושיבה", בעקבות הפסוק בפרשת ביכורים (דברים כ"ו, א): "וירשתה וישבת בה".⁹ כך למשל בסוגיה הארוכה במסכת קידושין (לז, א-לח, א) וכן בכמה מדרשי הלכה (ספרי שלח קז; ספרי מסעי קנט). באופן פשוט נראה כי מדובר באותה תקופה ממש. דוגמה לכך אפשר לראות בדרשה של רבי ישמעאל בעניין מועד חלות דין 'חדש'. בבבלי היא הובאה בנוגע ל'ירושה ושיבה' (קידושין לו, א):

כל מקום שנאמר בו מושב - אינו אלא לאחר ירושה ושיבה, דברי רבי ישמעאל.

ואילו בירושלמי הובאה דרשה זו עצמה בנוגע ל'כיבוש וחלוקה' (הלה ב', א):

רבי ישמעאל אמר כל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו שבע שכיבשו ושבע שחילקו.

כלומר, 'ירושה ושיבה' ו'כיבוש וחלוקה' חד הם, וכן מפורש בדברי רש"י (ויקרא כ"ג, ז) ובמקורות רבים לאין ספור, ואין הדבר צריך לפנינו.¹⁰ ממילא יש להבין את משמעות ה'חלוקה' כחלק מתהליך ה'שיבה'.¹¹ היינו, ביסוס והתקבעות השיבה של עמ"י בארצו. בטרם החלוקה ישבו בני ישראל במחנות צבאיים משותפים כחלק ממסע כיבוש ומלחמה, ורק לאחר החלוקה הפכה השיבה לאחיזה של קבע.

8. אמנם את עיקר דברי המדרש הסבירו הראשונים בדרכים אחרות, עי' למשל ברמב"ן (שמות י"ג, ה)

9. וכן בפרשת המלך (דברים י"ז, יד).

10. בספרי (עקב מא) אף עירבו את שני חלקי הביטויים לכדי ביטוי חדש בשם "כבשו וישבו".

11. כך עולה גם במכילתא דרשב"י (פרק טז): "מה ת"ל 'אל ארץ נושבת' מלמד שארבע עשרה שנה אכלו ישראל את המן אחר מיתתו של משה, שבע שכיבשו את הארץ ושבע שחילקו". כלומר, רק לאחר שכיבשו וחילקו נקראת הארץ "ארץ נושבת".

את החלוקה ל'ישיבה' אפשר להבין בשתי דרכים. דרך אחת היא להבין את הישיבה כדין ב'גברא' של בני ישראל. היינו שכל עוד לא נחו מעט ממלחמתם לא התחייבו במצוות הנובעות ממצב של 'ישיבה'. כך למשל הסביר המאירי את דין הבמות, שנאסרו רק לאחר ירושה וישיבה (קידושין לז, א):

כל שבע שכבשו ושבע שחלקו הותרו הבמות מפני שהיו טרודים במלחמות והיו עושין כל אחד במה לעצמו ומקריב בה והיא הנקראת במה קטנה או במת יחיד.

וכן כתב הרמ"ע מפאנו (מאה קשיטה אות ע) על תקופה זו: "בהיותם עוסקים במצוות החילוק ופטורים מן המצוה שהיא לבנות בית של אבנים". כך גם פירש הפני משה (סוטה ט', א) את דברי הירושלמי (שם): "כל אותן ארבע עשרה שנה מצויינין היו – להיות עוסקין בכיבוש ובחלוקה".

אמנם האופן הפשוט יותר להבין את משמעות ה'ישיבה' הוא כדין באופי הקשר לארץ ישראל. הגרשז"א (מעדני ארץ תרומות א', ב אות ד) כתב (בהקשר מעט שונה) שהכיבוש נגמר ומסוגל לקדש רק כשהארץ מסורה לעמ"י, ולא די בגירוש האויב לשם כך. כעין זה כתב גם הציץ אליעזר (י, א אות כו) שכיבוש זמני שלא נועד למטרות ישיבת קבע איננו נחשב ככיבוש. כלומר, מושג הכיבוש כולל גם את ה'ישיבה', היאחזות קבועה בארץ כמקום מגורים. היאחזות כזו לא יכולה להיווצר בטרם נעשתה חלוקה המאפשרת לכל אחד לשבת בחלק המיועד לו. נראה שכן הבין את תפקיד החלוקה גם הבית יוסף בספרו מגיד מישרים (כי תבא):

אין מביאין קודם שבעה שכבשו דלא ליהוי רשותא אחרא בארעא. וכן אין מביאין קודם שבעה שחלקו דכל זמן שלא חלקו אכתי הוה להווא סטרא קצת תפיסו תמן... ומשום הכי אין מביאין אותם אף על פי שכבשו עד שיחלקו.

מבואר בדבריו שחלוקת הארץ היא השלמה והעמקה של הכיבוש וההתנחלות, שרק לאחריה נוצרת בארץ קדושה שלימה ללא סיגים. כן כתב החזון איש (ערלה א', יד):

מסברא אין לחייב במצוות התלויות בארץ עד אחר כבוש שתהא הארץ מתקדשת בכיבוש.¹²

וכן כתב גם ר' חיים מבריסק (תרומות א', י): "דעיקר הקדושה נעשית ע"י זה שירשוה ישראל",¹³ ורעיון זה הורחב על ידי הגר"ד:¹⁴

12. אמנם עיין בדברי הגר"ש ישראלי (ארץ חמדה שער ב סי' ג) שדחה גישה זו בחזק יד, והראה שהקדושה תלויה אמנם בכיבוש אך לא בחילוק.

13. ובכך הסביר מדוע לדעת הרמב"ם קניין של גוי בארץ הופך אותה לחו"ל ומפקיע את קדושתה.

דעצם נטילת חלק בארץ הוא מחלות מעשה ירושה וישיבה המקדשות אותה, דהא כל זמן שלא כבשו ולא חלקו לא נתחייבו במצות התלויות בארץ, דחלוקת הארץ היא מגופה של ירושה וישיבה.

לפי גישה זו קל להבין את דברי הירושלמי (שביעית ו', א) הטוען שבקדושה שניה לא היה צורך בחלוקה. שהרי קדושה שניה חלה על ידי 'חזקה' (רמב"ם בית הבחירה ו', טז) וממילא לא היה בה צורך בדיני כיבוש, שהחלוקה היא אחת מהם.¹⁵

בעלות אישית

בספרא נאמר (בהר פרשה א אות ב):

מניין אתה אומר כיבשו אבל לא חילקו, חילקו למשפחות, ולא חילקו לבתי אבות ואין כל אחד ואחד מכיר את חלקו, יכול יהו חייבים בשמיטה? תלמוד לומר 'שדך' שיהא כל אחד ואחד מכיר שדהו, 'כרמך' שיהיה כל אחד ואחד מכיר את כרמו.

הספרא דן בשמיטה וביובל, ובהמשך משווה אליהם גם את המעשרות. מקור הפטור המובא בספרא הוא שבטרם החלוקה אין "כל אחד ואחד מכיר שדהו" ולכן אין השדה נחשבת כ"שדך". את דברי הספרא אפשר להבין בכמה דרכים. אפשרות אחת היא שהספרא מתאר את תהליך הכיבוש וההתנחלות בארץ, כפי שהצענו בסעיף הקודם. כלומר, כל עוד אין כל אדם מכיר את שדהו אין הישיבה בארץ ישיבה גמורה והקדושה לא חלה.

אפשרות אחרת, פשוטה יותר, היא שהחלוקה יוצרת בעלות אישית של אדם מסוים על שדהו. דווקא בעלות כזו מחייבת במצוות שמיטה. כלומר, אין זה דין בכיבוש הארץ, אלא באופי הבעלות על כל שדה ושדה. וכעין זה כתב רש"י בעניין מעשרות (כתובות כה, א ד"ה ולא): "ולא נתחייבו בתרומות ומעשרות - דכתיב דגנך תבואת זרעך המיוחדת לך".

הבנה זו עולה בבירור מסוגיית הגמרא ביומא בעניין נגעי בתים. הגמרא שם מצטטת את הספרא בפרשת מצורע (פרשה ה אות ה) שדומה מאד לספרא הנ"ל (יומא יב, א):

והתניא: 'לאחזה' - עד שיכבשו אותה, כבשו אותה ולא חלקו לשבטים, חלקו לשבטים ולא חלקו לבית אבות, חלקו לבית אבות ואין כל אחד מכיר את שלו,

14. ציטוט מתוך ירחון הפרדס (סיון תש"ג, שנה יז, הוברת ג) המובא גם ב"חידושי הגר"ח" (ב"ב פא.).
בפרוייקט השו"ת של בר אילן.

15. יתכן שהגישות שיובאו להלן הולמות טוב יותר את השיטה בירושלמי (שם) שקדושה שניה לא חלה מדאורייתא.

מניין? תלמוד לומר 'ובא אשר לו הבית' - מי שמיוחד לו, יצא אלו שאין מיוחדין לו.¹⁶

ממקור זה מוכיחה הגמרא שגם בית כנסת של כפרים (שבעליו ניכרים) אינו מיטמא בנגעים, וכן נאמר שם שירושלים אינה מיטמאת למאן דאמר "ירושלים לא נתחלקה לשבטים". השוואה זו בין ירושלים לשנות הכיבוש והחלוקה מפורשת גם בדברי הירושלמי בעניין עגלה ערופה (סוטה ט, א):

'לרשתה' פרט לירושלים שהיא לכל השבטים, וכרבי ישמעאל דר' ישמעאל אמר כל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו.¹⁷

ממקורות אלו עולה שדין כיבוש וחלוקה עניינו הצורך בבעלות אישית מיוחדת על הקרקע בכדי לחייב בדינים שונים, מלבד הצורך בריבונות לאומית שנוצרת על ידי הכיבוש. ממילא, דין זה משליך גם על מצבים בהווה ולא רק על תקופת ההתנחלות. למעשה נחלקו בשאלה זו הגר"פ פרנק ושאר גדולי הדור. הרב פרנק כתב (ה"ד בספר הר צבי על הש"ס כתובות כה. ומקומות נוספים) שמסתבר לפטור את ירושלים מתרומות ומעשרות משום שלא נתחלקה לשבטים, וממילא מעמדה דומה לארץ ישראל שלפני החלוקה. הרב מנחם כשר (כרם ציון יד ס"ל לח) תקף את דברי הרב פרנק מצד דיני תרומות ומעשרות, והראה שלדעת רוב הראשונים טעם פטור תרומות ומעשרות בשנות הכיבוש והחלוקה איננו משום "זרעך המיוחד לך" אלא מטעמים אחרים (שיזכרו להלן). אך הרב משה קליערס בספרו תורת הארץ (ח"א פרק ז אותיות יז-יג) האריך לדחות את הגישה העקרונית העומדת בבסיס דברי הרב פרנק. וכך כתב (שם אות כא):

דבשביעית רק מתחילה כשבאו לארץ לא נתחייבו עד שכבשו וחלקו והכיר כל אחד שלו. אבל אחר שנתייבו, אם דאחר כך נתערבו ולא ישבו כל אחד במקומו לא נפטרו משביעית ואף דכל אחד אין מכיר שלו.

כלומר, לדעת הרב קליערס דין "שדך" איננו דין של בעלות על הקרקע המהווה דין מדיני שביעית, אלא תיאור של שלב ההתנחלות שבו חלו קדושת הארץ ומצוותיה.

16. בציטוט שבגמרא משמע שהחלוקה לכל אחד ואחד היא שלב נוסף על גבי החלוקה לבתי אבות (עי' רש"י), אך במקור בספרא לא משמע כך.

17. מפשט הירושלמי משמע שקיים קשר מהותי בין הדינים, היינו שבדומה לירושלים שלא נתחלקה כך גם א"י לא נתחלקה, ולכן היא מופקעת מדינים מסוימים בדומה לירושלים. וכן משמע בקרבן העדה. אמנם בפני משה משמע שהשוואה היא טכנית בהבנת המילה "לרשתה" כ"חלוקה".

הקמת המשכן

פתחנו את הדיון בכך שבסוף השנה הארבע עשרה לכיבוש אפשר להצביע על כמה אירועים שיכולים להוות נקודה מפנה הלכתית במעמד המצוות התלויות בארץ. מסתבר כי זיהוי נקודה זו יושפע באופן ישיר מהבנת משמעות המפנה. לפי האפשרות הראשונה שהצענו, שהחלוקה היא ביסוס הישיבה בארץ, ייתכן שהאירוע המציין זאת הוא סיום ההתנחלות של בני יהודה ויוסף. לעומת זאת, אם המוקד הוא ביצירת בעלות אישית על השדות והכרמים, ייתכן שיש לשים את האצבע על הגורל של שבעת השבטים בשילה, שהעביר את הארץ מבעלות כלל ישראלית לבעלות מפוצלת.¹⁸

אפשרות שונה לחלוטין היא לשים את האצבע על הקמת המשכן בשילה כחותמת את שנות הכיבוש והחלוקה. הזכרנו לעיל את הסבר המאירי להיתר הבמות בשנות הכיבוש והחלוקה "מפני שהיו טרודים במלחמות".¹⁹ אמנם במקום אחר הסביר המאירי את היתר הבמות כך (מגילה ט, ב):

כל שבע שכבשו ושבע שחלקו והיה הארון הולך עמם במלחמותיהם ולא היה קבוע עם המזבח בגלגל, הותרו הבמות. באו לשילה אחר חלוקת הארץ ועמד הארון קבוע עם המזבח, נאסרו הבמות.

כלומר, הקמת המשכן היא שסיימת את תקופת הכיבוש והחלוקה ואסרה את ההקרבה בבמות. היה מקום לצמצם את השלכות הקמת המשכן לאיסור במות בלבד, אך במקורות אחרים נראה כי מדובר בנקודה עקרונית יותר. כך למשל עולה מדברי הרמב"ן (ויקרא כ"ו, מג):

אחרי פקידת כורש נעזבה מהם ורצתה השמיטות עד אחרי תשע עשרה שנה שנבנה הבית, וקדשו העיר בשתי תודות, וחזרה קדושת הארץ.

וכן כתב המאירי (הגיגה ג, ב):

וענין הדברים שלא נתקדשה הארץ הן שלא לזרוע בה בשביעית הן לכל שאר הדברים שבקדושת הארץ אלא בעוד שבית המקדש בקיומו הא לאחר חורבן לא נשתיירה הארץ בקדושה כלל וכשעלו בימי עזרא הוצרכו לקדוש שני בתודות ובשיר.

18. אמנם לא ברור אם היה שם גם פיצול לבתי אבות, ואם כך ייתכן שגם לפי שיטה זו המוקד הוא בפיצול לבתי אבות שנעשה בנחלות בני יהודה ויוסף לאחר תום כיבושיהם.

19. לא לגמרי ברור במאירי האם הטרדה היא גורם ישיר להיתר הבמות או רק פוטרת מן החיוב להקים מקדש וממילא מאפשרת את הבמות.

מדבריהם עולה שקדושת הארץ קשורה באופן מהותי לקדושת המקדש, וממילא מסתבר שהיא נוצרה רק לאחר הקמת משכן קבע בשילה (וכן מפורש ברש"י ב"מ פט, א שיובא להלן).²⁰ אמנם התוס' (זבחים ט, ב ד"ה מאי) כתבו בפירוש ההיפך, והסבירו שגם לדעה שקדושת המקדש הראשונה בטלה אין הכרח לומר שקדושת הארץ בטלה:

אפי' קסבר לא קדשה הני מילי קדושת הבית אבל קדושת הארץ לא בטלה ונתחייבו בתרומות ומעשרות, כדאשכחנא כשחרב שילה שבטלה קדושת הבית ולא בטלה קדושת הארץ.

וכדברי התוספות פסקו גם הרמב"ם והראב"ד (בית הבחירה ו', יד-טו) שניתקו את הקשר בין קדושת המקדש לקדושת הארץ.²¹ אמנם יש מקום להבין גם לשיטתם כדברי רש"י, ולומר שקדושת המקדש בפועל איננה חיונית, אך תחילת חלות הקדושה בארץ נוצרה רק כאשר הארץ הפכה להיות ארץ המקדש.

ה. פטור תרומות ומעשרות בשנות הכיבוש והחלוקה

טעם הפטור

כפי שהזכרנו לעיל, ישנן מצוות רבות מאד שחלות רק לאחר הכיבוש והחלוקה. מסתבר כי הדיון במצוות אלו עשוי ללמד אותנו על אופי השינוי שחל בעם או בארץ בנקודה זו. כאן נבקש לדון באחת מן המצוות המרכזיות בהקשר זה, מצוות תרומות ומעשרות.

בסוגיות רבות (כתובות כה, א; ב"מ פט, א ועוד) נקטה הגמרא כדבר פשוט שבשנות הכיבוש והחלוקה היו בני ישראל פטורים מתרומות ומעשרות. אלא שמקורה וטעמה של קביעה זו לא התפרשו היטב בדברי חז"ל, ואנו ננסה לבחון כמה הצעות שעולות מדברי הראשונים והאחרונים.

כיוון אחד שלא נרחיב בו הוא יצירת היקש בין תרומות ומעשרות למצוות אחרות שבהן מפורש שאינן חלות לפני הכיבוש והחלוקה. דוגמה לכך אפשר לראות בדברי הפני יהושע (קידושין לו, ב): "דכתיב בביכורים וירשת וישבת ואיתקש תרומה ומעשר לביכורים". כלומר, המקור לפטור הוא היקש למצוות ביכורים שבה נאמר בפירוש "וירשתה וישבת בה", וממילא בכדי להבין את טעם הפטור בתרומות ומעשרות יש לדון בטעם הפטור בביכורים ובאופי הקשר שבין תרומות ומעשרות לביכורים.

20. ועיין גם בשו"ת הרשב"א (ד, קפז) ובתוס' הרא"ש (מו"ק ב, ב ד"ה בזמן) שקישרו בין קדושת המקדש לקדושת הארץ, וכן עיין בגמרא ביבמות (פא, א) שנקטה בלשון "בזמן שבית המקדש קיים" בנוגע לחיוב תרומות ומעשרות.

21. וכ"כ הרמב"ם בהלכות תרומות (א, א) שהתרומה נוהגת "בין לפני הבית בין שלא לפני הבית".

אפשרות מרכזית יותר בכיוון זה היא להקיש את מצוות תרומות ומעשרות לשמיטה. בכמה מדרשים מופיע החיוב בתרומות ומעשרות יחד עם תחילת המניין לשמיטה, כגון בספרא הנזכר לעיל (בהר א, ג): "לארבע עשרה שנה נתחייבו במעשרות, התחילו מונים לשמיטה". רש"י (כתובות כה, א ד"ה ולא, בפירוש השני) הבין שקשר זה הוא סיבת הפטור: "שהרי תלה הכתוב המעשר במנין שנות השמטה דכתיב בשנה השלישית שנת המעשר". כלומר, אין אפשרות לחייב במעשרות בלי שהתחיל מניין שנות השמיטה.²² ממילא, כדי להבין את פטור תרומות ומעשרות יש להבין את פטור שמיטה.²³

כיוון אפשרי אחר הוא שפטור תרומות ומעשרות נובע מכך שקדושת הארץ עדיין לא חלה. כפי שראינו לעיל, לדעת הגר"ח והחזון איש קדושת הארץ לא חלה לפני תום הכיבוש והחלוקה. ממילא ברור שהמצוות התלויות בארץ לא חלו עדיין, ובכלל זה מצוות תרומות ומעשרות.²⁴

בניגוד לסברות הקודמות, במקורות רבים אפשר למצוא טעמים ייחודיים לפטור תרומות ומעשרות בשבע שכיבשו ושבע שחילקו, וטעמים אלו הולמים את ההבנות השונות שהצענו במשמעות הכיבוש והחלוקה.

לעיל ראינו כי אחת ההתרחשויות בסוף שנות הכיבוש והחלוקה הייתה הקמת המשכן. רש"י בבבא מציעא ראה בכך את הטעם לפטור תרומות ומעשרות (פט, א ד"ה נתחייבו):

במעשר לא נתחייבו אלא לאחר ירושה וישיבה, דכתיב עשר תעשר וכתוב בתריה במקום אשר יבחר - עד שנבחרה שילה לא נתחייבו, והיינו לאחר כיבוש וחילוק.

מדברי רש"י נראה שמדובר בדרשה מקומית שנאמרה ביחס למעשר שני, שחל דווקא כאשר יש בנמצא "מקום אשר יבחר". ובריטב"א (כתובות כה, א) משמע שטעם הפטור הוא טכני: "ומסתמא לא נתחייבו להפרישו אלא כשהיה ראוי להביאו ולא שיהא מופרש ומונח עד לאחר כבוש וישיבה".²⁵ אמנם אפשר להבין שמדובר בפטור מהותי יותר. עצם החיוב להביא את המעשר אל "המקום אשר יבחר ה" מבוסס על קיומו של מקום כזה, שאליה צריכה האומה לשאת את עיניה. אך קודם הקמת

22. יש לדון אם צריך חיוב שמיטה בפועל בקרקע מסוימת כדי לחייב בתרומות או מעשרות, או שדי בכך שיש מניין שנות שמיטה בעולם, עי' מעדני ארץ (תרומות א', ב אות ד).

23. יש להעיר כי הריטב"א (כתובות כה, א) תלה את פטור השמיטה בין יובל, שבו יש צורך ב"כל יושביה עליה". ועיין בספר המצוות לרמב"ם (עשה קמ): "שצונו למנות השנים שבע שבע עד שנת היובל אחר שנכבשו הארץ והתגברנו בה".

24. וראה להלן בדיון על היחס בין תרומות ומעשרות להפרשת חלה.

25. עיין מעדני ארץ (תרומות א', א).

המשכן אין כאן "בעיה טכנית" אלא שהרעיון המהותי של ארץ ישראל כארץ שהמקדש בלבה והיא מביאה אליו את תבואתה איננו קיים כלל וכלל.

הטעם שהביא רש"י שייך במעשר שני דווקא, שטעון הבאת מקום. מדוע נפטרו גם משאר התרומות והמעשרות? באופן פשוט נראה שכאשר פטורים ממתנה אחת נפטרים גם מחברותיה, משום שסדר ההפרשה הוא סדר אחד שכל מרכיבים משתלבים זה בזה, וכבר מצאנו תקדימים לכך.²⁶ אך יש מקום גם להבין שמכיוון שהתרומות והמעשרות ניתנות לכהנים והלויים בשל עבודתם במקדש והיותם משרתי ה' (במדבר י"ח, כא; דברים י"ח, ה), החיוב חל רק כאשר עבודה זו הפכה לממוסדת ומרכזית יותר בחיי האומה.

ההסבר המצוי יותר לפטור תרומות ומעשרות הובא בדברי רש"י בכתובות (כה, א ד"ה ולא):

ולא נתחייבו בתרומות ומעשרות - דכתיב דגן תבואת זרעך המיוחדת לך.

וכן בקידושין (מ, ב):

תבואת זרעך שיהא כל אחד מכיר חלקו.

ובנדה (מז, א ד"ה ולא):

ולא נתחייבו במעשר - דבמעשר כתיב תבואת זרעך עד שיביא כל אחד ואחד את שלו.

הסבר זה מצוטט רבות בדברי הראשונים והאחרונים, אלא שאפשר להבין אותו בשתי דרכים שונות.

הביטוי "תבואת זרעך" משמש כמקור לפטור תבואת הפקר, כפי שמבואר בירושלמי (מעשרות א', א) ומפורש יותר ברמב"ם (פיהמ"ש מעשרות א', א): "זרעך המיוחד לך, לא המופקר לכל אדם". ממילא אפשר להבין שכוונת רש"י היא לפטור מחמת הפקר, וכן כתב הראב"ד בפירושו לספרא (שם) "דקודם שחלקו הוי ליה הפקר". מפשט דברי הראב"ד עולה שקודם החלוקה הייתה הקרקע במעמד של הפקר ולכן נפטרה מתרומות ומעשרות. אמנם הגרשז"א (מעדני ארץ תרומות א', ב אות ד) הקשה כיצד תועיל העובדה שהקרקע היא הפקר, והרי הזרע קרקע של הפקר חייב (רמב"ם תרומות ב', יא)! והרב מנחם כשר (כרם ציון יד ס"ל לח) כתב שצריך לומר שבית דין הפקירו גם את התבואה.

26. כגון הפקר שפטור ממעשר שני למרות שסברת "ידו וידך שוין" שפוטרת הפקר מתרומה ומעשר ראשון איננה רלבנטית, על מעדני ארץ (תרומות ב', יד אות ב).

אמנם מפשט דברי רש"י נראה שלא התכוון לפטור מדין הפקר. וגם בראב"ד הובאה האפשרות של הפקר בנוסף לאפשרות לפטור מדין "זרעך", ומפורש כי מדובר בשתי אפשרויות שונות. משום כך הציע הגרשז"א (מעדני ארץ שם; מנחת שלמה תנינא קטו) אפשרות אחרת. התורה נימקה את נתינת המעשר ללוי במילים "כי אין לו חלק ונחלה עמך" (דברים י"ד, כז). כלומר, מכיוון שאין ללוי חלק משלו בארץ, הוא מקבל נתח מן התבואה של ישראל. אם זה הטעם לחובת תרומות ומעשרות, יש מקום לדחות אותה לאחר החלוקה, כאשר יש כבר הבחנה בין השבטים שקיבלו נחלה לבין שבט לוי שלא קיבל.

סברה דומה מצאנו בדברי הראב"ד בהקשר אחר. הרמב"ם (שמיטה י"ג, יא) כתב שמניעת הנחלה משבט לוי נאמרה רק ביחס לארץ כנען, "אבל שאר כל הארצות שכובש מלך ממלכי ישראל הרי הכהנים והלויים באותן הארצות ובביזתן ככל ישראל". הראב"ד (שם, י) העיר על כך:

אם כן לא יטלו בהם תרומות ומעשרות כי הם היו תחת חלק הארץ.

כלומר, התרומות והמעשרות ניתנו ללוויים כפיצוי על כך שלא קיבלו חלק ונחלה בארץ, וממילא בארצות שבהן יש ללוויים חלק ונחלה אין סיבה שיקבלו תרומות ומעשרות (אף שהכיבוש יוצר בארצות אלו קדושת ארץ ישראל).²⁷ האחרונים כתבו שהרמב"ם חולק על סברה זו, ונימקו את שיטתו בדרכים שונות,²⁸ אך אפשר להבין על פיה את הפטור בשנות הכיבוש והחלוקה: קודם שנתחלקה הארץ לשבטים לא נגרע חלקו של שבט לוי, וממילא אין סיבה לתת לו תרומות ומעשרות.

אם נאמץ הבנה זו, יהיה בכך כדי לשפוך אור חדש על משמעות שלב החלוקה. חלוקת הארץ משקפת ומעצבת את המבנה המדיני של עם ישראל היושב בארצו שבו אין ללוויים חלק בארץ. בכך היא מפרקת את המבנה הקיים שבו היה בנוסף

27. לדעת הכסף משנה הראב"ד סבור שדין תרומות ומעשרות וטבל אמור לפקוע לגמרי, ואילו לדעת המשנה למלך רק חובת הנתינה לכהן אמורה להתבטל בארצות אלו.

28. מרכבת המשנה (חעלמא) כתב "דסובר רבנו דאין תרומות ומעשרות תחת חלק הארץ אלא ברית מלח עולם הוא דעשרים וארבעה מתנות כהונה קיימין לעד", הדרך אמונה כתב "דהא דהתורה נתנה לכהנים ולוים תר"מ במקום הנחלה אין הכונה במקום הנחלה במקום הזה אלא משום שלא נטלו נחלה בא"י כאשר ישראל ניתנו להם כל התר"מ אפ"ל אם במדינות אחרות יש להן נחלה", והמעדני ארץ (תרומות ב', ט אות ב) כתב "דמחמת זה שהתורה קפחה זכות הלויים בשעת חלוקת הארץ לכן זכתה להם בתר"מ בכל מקום שקדוש בקדושת א"י ואין צריכין כלל לחשוב תמיד על כל פרט ופרט אם שייך הטעם של חלק ונחלה או לא".

על מחנה ישראל גם מחנה לוייה שמהווה את הטריטוריה של שבט לוי.²⁹ מובן כיצד משפיעה החלוקה על חיוב תרומות ומעשרות, אך יש בה כדי להסביר מגוון רחב יותר של מצוות. כך למשל מצוות מינוי מלך יכולה להיות קשורה לסדר החברתי החדש שבו הלויים לא נמצאים במרכז המחנה אלא מפוזרים על פני הארץ כולה, והמלך הוא שנמצא במרכז האומה. אפשר להבין גם מדוע מצוות ערי מקלט חלה רק לאחר ירושה וישיבה (ספרי מסעי קנט; ע"י יהושע כ', ב), שהרי ערי המקלט הם ערי הלויים, וממילא יש להן משמעות רק כחלק מתהליך פיזור הלויים בנחלות שאר השבטים.³⁰

פטור תרומה וחיוב חלה

אפשר ללמוד רבות על פטור תרומות ומעשרות בשבע שכיבשו ושבע שחילקו מן ההשוואה בין דין תרומה לדין חלה. בספרי נאמר (במדבר ק'):

'וידבר ה' אל משה לאמר דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם בבאכם אל הארץ אשר אני מביא אתכם שמה', ר' ישמעאל אומר שינה הכתוב ביאה זו מכל ביאות שבתורה שבכל ביאות שבתורה הוא אומר 'והיה כי תבאו אל הארץ', 'והיה כי יביאך ה' אלהיך, וכאן הוא אומר 'בבואכם' ללמדך שכיון שנכנסו ישראל לארץ מיד נתחייבו בחלה.

רבי ישמעאל לומד מן הלשון המיוחדת שנאמרה בחיוב חלה, "בבאכם", שהחיוב חל מיד עם הכניסה לארץ, עוד לפני הכיבוש והחלוקה.

על משמעות ההבדל אפשר ללמוד מן ההשוואה שעורכת הגמרא בין תרומה לחלה (כתובות כה, א):

אמר רב הונא בריה דרב יהושע, אשכחתינהו לרבנן בבי רב דיתבי וקאמרי: אפילו למאן דאמר תרומה בזמן הזה דרבנן, חלה דאורייתא, שהרי ז' שכיבשו ו-ז' שחילקו נתחייבו בחלה ולא נתחייבו בתרומה.

ואמינא להו אנא: אדרבה, אפילו למ"ד תרומה בזמן הזה דאורייתא, חלה דרבנן, דתניא: בבואכם אל הארץ - אי בבואכם, יכול משנכנסו לה שנים ושלושה מרגלים?

29. ואמנם גם בארץ יש מושג של "ערי הלויים", אך מדובר בערים שניתנות ללויים מאת בני ישראל כסוג של פיצוי על העדר נחלה, בניגוד למבנה הקודם שבו היה שוויון בין הלויים לשאר השבטים.

30. ראה כיוון שונה מעט בחידושי הגרי"ז (זבחים קיז, א): "ובפשטות הוא משום שלא נתחלקו עדיין לשבטים ולא יכלו להפרישם קודם שהיו שייכים לכל שבט ושבת", עיין שם שנטה לדחות כיוון זה. כמו כן, חלוקת ערי המקלט צריכה להיעשות על פי צורת ההתיישבות בארץ, "ושלשת את גבול ארצך".

ת"ל: בבואכם - בביאת כולכם אמרתי, ולא בביאת מקצתכם. וכי אסקינהו עזרא לאו כולהו סלוק.

נפתח בדבריו של רב הונא בריה דרב יהושע. לשיטתו, גם אם תרומה בזמן הזה דאורייתא (כי קדושת הארץ עדיין קיימת), מצוות חלה היא רק מדרבנן. זאת משום שבחלה נאמר "בבואכם", היינו שיש צורך ב"ביאת כולכם", ובעלייה של בית שני לא התקיים תנאי זה. וכך כתב הריטב"א (ד"ה בבואכם): "אף על גב דחלה נהגה מן התורה בזמן כבוש וחלוק אינה נוהגת עכשיו מן התורה כיון שאין רוב ישראל עליה".³¹

אל מול דבריו הברורים של רב הונא בריה דר"י עומדים דברי רבנן דבי רב, שאפילו כשאין חיוב תרומה יש חיוב חלה מדאורייתא, משום שכך היה בשבע שכיבשו ושבע שחילקו. וממילא יש לשאול שתי שאלות: ראשית, מה הקשר שבין שנות הכיבוש והחלוקה לדין תרומה וחלה בזמן הזה? ושנית, מדוע באמת חל חיוב חלה גם בשנות הכיבוש והחלוקה?

אם נבקש להשוות את דברי רבנן לדברי רב הונא, נאמר שהם עורכים השוואה פשוטה בין הכניסה לארץ לזמן הזה, שהרי בקידוש הארץ בתקופת עזרא לא היו כיבוש וחלוקה. ממילא, כפי שהיו חייבים בחלה ופטורים מתרומה בשנות הכיבוש והחלוקה כך יהיה הדין גם בזמן הזה. לעומת זאת, רב הונא סבור שבקידוש עזרא די היה ב'חזקה' ולא היה צורך בכיבוש וחלוקה.³² לפי הבנה זו, אין במחלוקת האמוראים כדי ללמד אותנו על מהות דין שבע שכיבשו ושבע שחילקו, משום שמצב הארץ בתקופת עזרא זהה בדיוק למצבה בשנות הכיבוש והחלוקה.

לפי שיטה זו, הדין בגמרא איננו על הזמן הזה בדווקא אלא על קדושת עזרא. אמנם מפשט דברי הגמרא ומפרשיה (עי' למשל בריטב"א ובשטמ"ק) עולה שהפטור מתרומה בזמן הזה נובע מביטול קדושת הארץ בעקבות החורבן.³³ ממילא יש לשאול: מה הקשר בין שנות הכיבוש והחלוקה לתקופה שלאחר החורבן?

31. מלשון הריטב"א משמע שהדבר תלוי בנוכחות עכשווית של רוב ישראל בארץ (וכן כתב באבן האזל, בית הבחירה ו', טז), אך ר' חיים מבריסק כתב בחידושו על הרמב"ם (שמיטה י"ב, טז) שהדבר תלוי בשלב הכניסה לארץ וקידושה.

32. כך הציע בשו"ת בית הלוי (ח"ג סי' א ענף ד) בשם ר' חיים מבריסק, והראה שזוהי בדיוק מחלוקת האמוראים בירושלמי בשביעית (ו', א) המובא לעיל. ועיין בספר מנחת אביב למר"ר הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל (עמ' 60-59) שדן באפשרות דומה ונטה לדחות אותה. עוד עיין בספר 'חידושי הגר"ח החדש על הש"ס' הנמצא בפרויקט השו"ת (כתובות כה, א), שם הובאו כמה מאמרים שנשא ונתנו בדברי הגר"ח.

33. יש לשים לב לכך שהדין בחלה מובא בגמרא כקומה נוספת על גבי הדין בתרומה, ולא כפי שהציג זאת הגר"ח. כלומר, יש מחלוקת בסיסית בדין תרומה שנובעת משאלת קדושת הארץ

השאגת אריה (דיני חדש ס' ה) ענה על כך באופן פשוט: בשתי התקופות אין קדושה בארץ. כפי שראינו לעיל, לדעת החזון איש והגר"ח לא חלה קדושת הארץ עד סיום הכיבוש והחלוקה. ממילא יש להבין את דברי רבנן דבי רב באופן פשוט: משנות הכיבוש והחלוקה יש להוכיח שחיוב חלה איננו תלוי בקדושת הארץ, וממילא הוא חל גם בזמן הזה כשפקעה הקדושה. גישה זו נקטו בעקבות הגר"ח רבים מן המפרשים והפוסקים (מלבושי יום טוב ח"ב קונטרס חובת קרקע ס' ב; חזון איש ערלה א, יא; הערות הגר"ש אלישיב כתובות כה, א). כך אפשר להוכיח גם מדברי הירושלמי (חלה ב', א), שהסביר מדוע התחייבו ישראל בכניסה לארץ גם על תבואה שגדלה בארץ בטרם נכנסו אליה:

עד שלא נכנסו לה למפריעה ירשו. דא"ר הונא בשם רבי שמואל בר נחמן: 'לזרעך אתן' אין כתיב כאן אלא 'לזרעך נתתי' - כבר נתתי.

כלומר, חיוב חלה איננו תלוי בקדושת הארץ אלא בבעלות שיש לעם ישראל על הארץ עוד מימי אברהם.³⁴

אמנם מדברי הרא"ה בשם הר"ח (מובא בשטמ"ק ד"ה אמר) עולה שחיוב חלה בשנות הכיבוש והחלוקה איננו משום שהיא אינה תלויה כלל בקדושת הארץ, אלא יש כאן נקודה מורכבת יותר:

כתב רבינו חננאל ז"ל פירוש אפ"י כשהיתה מקצת הארץ ביד ישראל ומקצתה ביד הא"ה כמו עתה בזמן הזה נתחייבו בחלה מן התורה, אבל אין חייבין בתרומה עד שתהא ארץ ישראל כולה ביד ישראל...
ד'בבואכם' משמע ביאת כולם, מיהו משמע משעת התחלתם להיכנס לה. אבל 'כי תבאו' משמע אף על גב דלאו כולהו אלא שנכנסו לה לגמרי אותן שעתידין להיכנס.

מדברי הר"ח והרא"ה עולה שמצב הארץ בשנות הכיבוש והחלוקה הוא מצב ביניים מסוים, שדי בו כדי לחייב חלה ולא כדי לחייב תרומה. נראה שהבנה זו חלוקה על ההבנה הקודמת בהבנת הדרשה המחייבת חלה מן המילה "בבואכם". רש"י (נדה מז, א ד"ה נתחייבו) הסביר את הדרשה כך: "דכתיב בחלה 'בבואכם אל הארץ' והרי באו". כלומר, בחלה יש צורך ב"ביאה" בלבד, ואילו בתרומה יש צורך גם בקדושה או בדינים אחרים. אך הרא"ה הבין ש"בבואכם" היא תחילת הביאה, בניגוד ל"כי תבאו" שמשמעו סוף ביאה. וכן כתב בשו"ת צמח צדק (הקדמון ס' קכ) שבתרומה צריך

לאחר החורבן, ועל גביה נחלקו בדין חלה. לדעת ר"ה, גם אם קדושת עזרא נשארה אין בה כדי לחייב בחלה, ואילו לדעת רבנן גם אם קדושת הארץ בטלה אין בכך כדי לפטור מחלה.

34. מו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל הגדיר בשיעוריו את חיוב חלה כתלוי ב"שם ארץ ישראל" לעומת "קדושת ארץ ישראל" הנדרשת לחיוב תרומה.

"ביאה חשובה". משום כך לדעת הרא"ה מדובר במצב ביניים בעצם דין ה"ביאה" ולא היעדר גמור של "קדושה".

מהי משמעותו של מצב זה?

מו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל (מנחת אביב עמ' 59-60) הציע לחלק בין קדושת הקרקע לקדושת הפירות. כלומר, גוף הקרקע התקדש כבר בשעת הכניסה לארץ, ומשום כך חלו מיד חיובי ערלה וכלאים,³⁵ אך עדיין לא ניתן בקרקע הכוח לקדש את פירותיה ולכן אין בהם חובת תרומות ומעשרות. לפי הבנה זו דין חלה קשור בעצם ההימצאות בגבולות הקרקע שקדושה בקדושת ארץ ישראל, ולא בקדושה החלה על הפירות הגדלים בארץ. הבחנה זו עולה גם מן ההבדל בין חלה לתרומה בנוגע לפירות הו"ל שנכנסו לארץ ישראל, כפי שהאריך להראות מו"ר הרא"ל שם. אמנם, לא לגמרי ברור מדוע הכיבוש והחלוקה נדרשים דווקא ליצירת קדושת הפירות ולא ליצירת קדושת הקרקע. אך נראה שגישה זו הולמת את דברי הרא"ה שבשנות הכיבוש והחלוקה יש רק "תחילת כניסה" ואחיזה חלקית בארץ, וממילא גם קדושתה היא קדושה חלקית.

עד כה עסקנו בדברי הבבלי המשווה את דין שבע שכיבשו ושבע שחילקו לדין ארץ ישראל בזמן הזה. אך בירושלמי אפשר למצוא השוואה לדין אחר. במשנה במסכת חלה נאמר (א', ג):

אלו חייבין בחלה ופטורים מן המעשרות: הלקט והשכחה והפאה וההפקר.

ובירושלמי נאמר (שם):

רבי הושעיה שאל לכהנא: מניין שהן חייבין בחלה ופטורין מן המעשרות? א"ל: לא תימר 'לי תרימו' וכן תרימו'. חזר ואמר: מארבע עשרה. מה ארבע עשרה חייבין בחלה ופטורים מן המעשרות, אף אילו חייבין בחלה ופטורין מן המעשרות.

מסקנתו של רב כהנא היא שהמקור לחילוק בין חלה לתרומה בדין הפקר הוא דין שבע שכיבשו ושבע שחילקו. מהי משמעותה של השוואה זו?³⁶ אפשר ללמוד מכאן בפשטות שסיבת פטור תרומה בשנות הכיבוש והחלוקה היא מדין הפקר, כפי

35. בעניין כלאים, זו דעת דעת הטורי אבן (מגילה י, א ד"ה למה) בניגוד למלבושי יום טוב (ה"ב קונטרס חובת קרקע ס' ד).

36. עי' בבאור הגר"א על הירושלמי (שם): "דבארבע עשרה שנה מצינו גם כן שהיו חייבין בחלה ופטורין מן המעשרות, אלמא שחיוב חלה יש יותר מחיוב המעשרות". מדבריו עולה שהשוואה איננה מהותית, אך קשה לראות כיצד השוואה שאינה מהותית מהווה מקור שמחליף את הלימוד מדרשה.

שהציע הראב"ד הנזכר לעיל. אך אפשר שההשוואה קשורה לשורש המשותף של פטור הפקר ומתנות עניים, המובא בהמשך דברי הירושלמי:

רבי יוחנן בשם רבי ינאי זה אחד משלשה מקריות שהן מחווירן בתורה [דברים יד כט] ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך. מה שיש לך ואין לו את חייב ליתן לו יצא הבקר שידך וידו שווין בו היא לקט היא שכחה היא פאה היא הבקר.

סיבת הפטור היא משום שבהפקר ובמתנות עניים "ידך וידו שווין", ולא שייכת סברת "כי אין לו חלק ונחלה עמך". ממילא יש לומר שגם בשבע שכיבשו ושבע שחילקו סיבת הפטור היא שטרם נוצרה הבדלה בין שבט לוי לשבטים שחלקו את הארץ.

מדוע לחלק בין חלה לתרומה לפי תפיסה זו? ר' איצלה מפוניבז' בשו"ת זכר יצחק ביאר זאת באופן הבא (א, טע):

כל דין דתתן לו ולא לאורו הוא בשביל מצות הנתינה, וזה רק בתרומה, דאין הנתינה בה תולדה ממצות התרומה, אלא הם שני מצות הבאים ביחד שאי אפשר לעשות האחד בלי חברו. מה שאין כן בחלה שהנתינה היא תולדה מהקדושה, דכל שהיא תרומה יש מצות נתינה...

וזהו שאמרו בירושלמי... והכונה היא דכבוש וחלוק בעי רק למצות הנתינה דכל שלא כבשו אין כאן חיוב, משא"כ קדושה יש גם קודם, ולזה גם בהפקר כן.

הזכר יצחק מוכיח מדין "לו ולא לאורו" (שעניינו הפקעת תבואה טמאה מדין תרומה, על פסחים לג, ב)³⁷ שקדושת התרומה יכולה לחול רק כאשר יש גם חובת נתינה, בניגוד לקדושת החלה. וביאר יותר הרב שלמה פיישר בספר בית ישי (ז, א):

שאין עיקר ענינה ליתן לכהן חלק בתבואת הארץ כי אין לו חלק ונחלה כמו תרומה, אלא עיקר מצותה הפרשה לה' מראשית עריסתו.³⁸

ממילא, בשנות הכיבוש והחלוקה, כאשר לא חלה חובת הנתינה (משום שסברת "כי אין לו חלק ונחלה" לא שייכת), לא חלה קדושת התרומה. זאת בניגוד לקדושת החלה שקיימת גם במנותק מחובת הנתינה.

37. חשוב להעיר שהפקעת דין התרומה נאמרה רק ביחס לתבואה שהייתה טמאה מרגע הקצירה ולא היתה לה שעת הכושר, על רמב"ם (תרומות ב', יד) ודרך אמונה (שם אות קלג).

38. ותלה זאת בתוס' קידושין (לו, ב) שכתבו ש"חלה אינה חובת קרקע", בניגוד לרש"י שם. וכתב שהחיוב חל מיד עם הכניסה כי הוא זכר והודאה למן שפסק עם הכניסה לארץ לרוב השיטות.

ו. סיכום

תהליך ההתנחלות של עם ישראל בארץ היה תהליך ממושך, אך מבחינה הלכתית קיימת נקודת מפנה מהותית לאחר ארבע עשרה שנה מן הכניסה המציינת את תום הכיבוש והחלוקה ואת תחילת חלות המצוות התלויות בארץ. מבחינה היסטורית נקודת מפנה זו יכולה להיות סיום ההתנחלות של בני יוסף ויהודה, חלוקת נחלות שאר השבטים בגורל או הקמת המשכן בשילה. הראשונים נחלקו האם בנקודה זו חלו המצוות בבת אחת על כל הארץ שנתחלקה או שמא המצוות חלו על כל שטח בנפרד לאחר שנכבש.

הצענו להבין את משמעות החלוקה בשלוש דרכים עקרוניות: א. סיום תהליך הכיבוש והאחיזה בארץ. ב. מעבר מבעלות לאומית-כללית לבעלות אישית. ג. הקמת המשכן שמעניקה קדושה לארץ.

לאחר מכן עסקנו בפטור מתרומה בשנות הכיבוש והחלוקה, וראינו כיצד מלבד האפשרויות הנ"ל עולה היבט נוסף והוא: יצירת ההבדל בין שבט לוי לשאר השבטים בחלוקת הארץ. לבסוף הראינו כיצד האפשרויות השונות עולות גם בדיון אודות חיוב חלה בשנות הכיבוש והחלוקה.